

SVEST KAO USLOV MOGUĆNOSTI ODREĐENJA ČOVEKA*

ANDRIJA JURIC
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
nusolog@gmail.com

SAŽETAK

Čovek sebi nikada pre nije bio problematičniji nego što je u savremenom dobu, prigovorio je Šeler u knjizi *Položaj čovjeka u kozmosu*. Problematika antropologije i pojma čoveka poprima potpuno nove, daleko šire i produbljenije okvire saznanjima savremenih empirijskih nauka o čovekovu poreklu i prirodi. On prestaje biti samorazumljivo, a zatim i lako određivo i na kraju uopšte određivo biće – biće koje može imati neku konačnu definiciju sebe. Stoga bi *filozofska antropologija* trebala obuhvatati celinu pitanja čovekove egzistencije i esencije, ali ne na način da zanemari rezultate pojedinačnih nauka i jednostranih određenja niti na način da bude samo sinteza naučnih rezultata – već sagledavanjem celine sa pozicije filozofske refleksije. Šeler uočava bitnu, ne gradualnu, razliku između čoveka i životinje, koju vidi u momentu duha (uma) i njegovim sposobnostima *opredmećivanja* i *ideiranja*, kako okoline tako i celokupnog sveta i prirode, a na kraju i vlastite egzistencije u formi „vlastitog života” osobe, koja zatim samu sebe može imati i raspolagati sobom kao vlastitim predmetom delanja i stremljenja. Sveobuhvatnošću pojma duha tako je impliciran i suštinski moment svesti, samoodređenje. Forma čoveka kao *svesti* i razumevanje njega kao (vlastitog) *projekta* čoveku oduzima svako određenje pojma unapred, ali i daje nesrazmernu slobodu i svest o izboru vlastitog projekta osobe i ličnosti.

KLJUČNE REČI

čovek, ljudska priroda, opredmećivanje, svest, svojstvo

UVOD

Kako bismo uopšte mogli govoriti o ljudskoj prirodi, prvo moramo odrediti: šta jeste priroda? Prema klasičnom određenju i u ovom kontekstu čovekova priroda se shvata kao

„(...) njegova unutarnja suština, njegova sopstvena vrsta nasuprot veštačkom, izveštačenom.”¹

* Verzija ovog rada prvi je put predstavljena na Regionalnoj studentskoj konferenciji Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjaluci, decembra 2019.

1 Kirhner, Fridrih; Mihaelis, Karl (prir.), *Rečnik filozofskih pojmova*, BIGZ Publishing, Beograd, 2004., str. 490.

Sa druge strane, ljudska priroda shvata se kao set, skup ili svežanj fundamentalnih svojstava, osobina, karakteristika ili dispozicija u koje spadaju psihološke i bihevioralne, osećanja, delovanja i sl. Te karakteristike dele svi ljudi i imaju ih prirodno, evolutivno ili socijalno.² Dakle, reč je o tipičnim ili najčešćim svojstvima koja se zatim uzimaju normativno i određuju ono što odstupa od toga.

U tim određenjima možemo primetiti diskrepanciju: sa jedne strane, *suština*, koja bi trebala biti jedna i jedinstvena; sa druge, *skup svojstava*. Suština bi trebala biti ono fundamentalno i određujuće, koje se ne menja u zavisnosti od situacije, konteksta i sl., esencija. Skup svojstava je pak u smislu univerzalnih intrinzičnih, fenotipskih osobina koje su svojstvene svakom *homo sapiensu*. To nije pogreška, već su to dva moguća načina određenja ljudske prirode: prema Mašeriju [Edouard Machery], možemo razlikovati *esencijalističko* i *nomološko*.³

Esencijalizam

Određenja čoveka i određenja ljudske prirode prepliću se, ali nisu identična. Određenje čoveka bilo bi u odnosu na pojam *differentia specifica*, koji je samo jedno iz skupa svojstava. Sa druge strane, skup svojstava, klaster ili junktura ljudske prirode čine svojstva koja mogu imati i živa bića druge vrste. Prema stanovištu esencijalizma vrste, predmeti i sl. imaju svoju unutrašnju suštinu, esenciju. Ljudska priroda odgovarala bi tada esenciji onog što znači „biti čovek”. U filozofiji, to je „nešto” što tu vrstu čini tom vrstom, a ne nekom drugom, tj. *prirodnom vrstom*, ne *arbitrarnim* skupom entiteta.⁴

Za Semjuelsa [Richard Samuels], esencijalizam ljudske prirode značio bi da *svi* članovi i *samo* članovi te vrste dele zajedničku suštinu, tj. da je ona svojstvo ili skup svojstava i da su ta svojstva intrinzična.⁵ Ukratko: ovo bi trebalo da objasni šta znači biti čovek, što Semjuels smatra da nikad nećemo uspeti: pronaći *jedinstvena*, a *univerzalna* svojstva koja svi ljudi, i to samo ljudi imaju.

U esencijalistička određenja spadaju i klasična filozofska: čovek je racionalna životinja, *zoon politikon*, društveno biće koje stvara polis;⁶ čovekova priroda pala je i grešna.⁷ Prema Hobsu, ljudi su po prirodi jednaki, no u njoj su takmičenje, podozrivost i slava – ona je usamljenička, siromašna, opasna, skotska

2 Up. „Human nature”, *Merriam-Webster Dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/human%20nature> (pristup 28. 8. 2020.).

3 Up. Machery, Edouard, „A Plea for Human Nature”, *Philosophical Psychology* 21(3), 2008., str. 321–329.

4 Up. Samuels, Richard, „Science and Human Nature”, *Royal Institute of Philosophy Supplement* 70, 2012., str. 1–28.

5 Up. isto, str. 7.

6 Up. Aristotel, *Politika*, Globus, Zagreb, 1988., 1252a i dalje; Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992., 1178a.

7 Rimljanima, 7, 17–18.

i kratka.⁸ Prema Rusou, ljudska priroda nije fiksirana: ljudi su politički, racionalni i imaju jezik, ali ga pre nisu imali; primitivni ljudi nisu po prirodi bili društveni i bili su srećniji.⁹ Za Hjuma, samoljublje i sebičnost u temelju su ljudske prirode.¹⁰ Savremeni ekvivalent je Dokinsov: glavni kvalitet gena i individue sebičnost je radi sopstvenog opstanka.¹¹

Tradicionalne esencijalističke koncepcije ljudske prirode nisu kompatibilne sa *evolutivno-biološkim* činjenicama, smatra Hal [David L. Hull].¹² Esencijalistička svojstva su uglavnom privremena, kontingentna i retka.¹³ Najpoznatija ilustracija deskriptivno-morfološkog određenja jeste anegdota Diogena Laertija o Platonu:

„Kad je Platon postavljao definiciju: Čovek je dvonožno živo biće bez krila, i kad su mu to prisutni odobravali, Diogen unese petla iščupanih krila u školu i reče: *Evo, ovo je Platonov čovek*. Zato je uz definiciju dodato još: *sa ravnim noktima*.”¹⁴

Kako Hal i Semjuels ocenjuju – a što vidimo iz citiranog primera – neka svojstva koja uzmemo kao determinišuća za jednu vrstu ne moraju deliti sve jedinke ili pripadnici te vrste. Recimo, ako bismo uzeli da sposobnost letenja određuje ptice, onda pingvini ne bi bili ptice. Sa druge strane, univerzalno rasprostranjena svojstva postoje i među drugim vrstama: ako ponovo uzmemo sposobnost leta – slepi miševi lete, ali nisu ptice. Treće, neka svojstva ili junktura svojstava koja bi bila isključiva za samo jednu vrstu – primerice, dve ruke, dve noge, uspravan hod i opozicija palca – ne moraju fenotipski ispoljiti svi članovi vrste, kao što su osobe sa invaliditetom. Pokušamo li da povučemo oštru razliku između dve vrste, ta linija delimično seče jednu ili drugu ili obe vrste. Podela među vrstama na određena svojstva deli i samu vrstu na one koji ta svojstva poseduju ili pak ne.

Dakle, prema definiciji, determinišuće svojstvo mora biti: jedinstveno (da odlikuje samo jednu vrstu) i univerzalno (da poseduju sve jedinke). No sva ona, pa i klasteri svojstava, menjaju se evolutivno kroz vreme; čak i svojstvo koje je bilo univerzalno (poput letenja) može biti eliminisano.¹⁵ Stoga, esencijalizam se odbacuje kao *zaostavština metafizike*, a ljudska priroda kao *zaostavština esencijalizma*.

8 Up. Hobz, Tomas, *Levijatan*, Kultura, Beograd, 1961., str. 109.

9 Up. Ruso, Žan-Žak, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993., str. 63, 183.

10 Up. Hume, David, *An Enquiry into the Sources of Morals*, Jonathan Bennett, 2017., str. 27.

11 Up. Dawkins, Richard, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, New York, 2006.

12 Up. Hull, David L., „On Human Nature”, *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* (2), 1986., str. 3–13.

13 Up. isto, str. 3.

14 Laertije, Diogen, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1985., str. 180.

15 Up. Hull, „On Human Nature”, str. 9.

Imaju li ljudi prirodu?

Neuspeh esencijalizma ne znači da ljudska bića nemaju nikakvu prirodu, već da esencijalistički pristup nije valjan. Hal zaključuje da je ono što odlikuje pripadnost nekoj vrsti sposobnost odnošenja ili *relacija* sa drugim pripadnicima iste vrste: genealogija, mogućnost razmnožavanja (engl. *interbreeding*), kreiranja zajednice i sl. Dakle, to da mi delimo istu prirodu ne znači posedovanje zajedničkih intrinzičnih svojstava, već mogućnost stupanja u relacije sa drugim pripadnicima.¹⁶

Štaviše, prema Halu, ideja je da su svi ljudi „isti” *biološki netačna*, što ne predstavlja problem ako ne počnemo da gradimo ideju ljudskih prava na biološkim osnovama.¹⁷ Biološka osnova nije fundament ljudskih prava jer oni mogu izabirati da nastave da individuama poštuju prava ili ne, a da ne dele istu prirodu.

Semjuelsovo rešenje je *kauzalni esencijalizam*. Problem sa pomenutim svojstvima je da su ona *površna* i *kovarijantna* i ne mogu biti uzeta kao esencija ljudske prirode. Prema njegovu mišljenju,

„(...) ljudsku prirodu treba identifikovati sa nizom mehanizama, procesa i struktura koji uzročno objašnjavaju površna svojstva i pravilnosti povezane sa humanošću.”¹⁸

Te podležeće kauzalne strukture i mehanizmi empirijski su utvrdivi i tu spadaju: evolutivni mehanizmi i filogenetski procesi, zatim razvojni i ontogenetski mehanizmi u koje spadaju i psihološki – uslovljavanje, indukcija, tipovi učenja i sl. – sinhroni mehanizmi (recimo, mehanizmi sistema sposobnosti govora).¹⁹

Semjuels daje primer gripe. Ona je povezana sa karakterističnim simptomima: kašljanje, temperatura i sl. Ipak, ti simptomi ne definišu šta znači *imati* gripu, već kauzalni mehanizam, grubo rečeno: prisustvo virusa u organizmu čije funkcionisanje zajedno sa odgovorom imunog sistema tek dovode do javljanja simptoma. Kao što ni simptomi gripe nisu gripa, tako ni svojstva čoveka nisu ljudska priroda – što ne znači da nešto nečemu ne podleže, a ono što podleže jesu mehanizmi i funkcije.

Iz rečenog možemo zaključiti da se u novije doba javlja tendencija *desupstancijalizacije* ljudske prirode; što ne implicira odsustvo svake prirode. Drugim rečima: dvonožnost, društvenost, racionalnost, jezik i sva druga esencijalna svojstva nisu proizvodi i posledice *a priori* ljudske prirode kao suštine čoveka, već posledice kauzalnih bioloških mehanizama, procesa i struktura, čiji se fenotip *a posteriori* – dakle, tek naknadno – određuje kao ljudska priroda.

16 Up. isto, str. 4.

17 Up. isto.

18 Samuels, „Science and Human Nature”, str. 20.

19 Up. isto, str. 23.

Samoodređenje

U ovom delu pokušaćemo da ponudimo odgovor na pitanje ljudske prirode i određenja čoveka, ali iz drugog ugla. Postoji li ipak neko svojstvo koje suštinski pripada samo čoveku i svim ljudima? To je pitanje već postavio Šeler. Kvalitet i razlika koji bi bili *bitni*, esencijalni, a ne samo *graduelni*; univerzalni moment onog „biti čovek“.

Čoveka odlikuje *mogućnost upitanosti* u vlastito biće, vlastitu prirodu. Stoga trebamo postaviti pitanje u suprotnom smeru: šta je ono koje se pita šta ono jeste? Odgovor na pitanje pojma čoveka i ljudske prirode ne nalazi se na „kraju“ pitanja, već se treba tražiti na početku: šta je ono što uopšte postavlja pitanje šta je čovek? Drugim rečima: odakle ta upitanost u vlastito određenje i prirodu od strane jednog biološkog organizma?

To pitanje bilo bi svojevrsna prolegomena filozofskoj antropologiji jer je njome postavljen *a priori* uslov mogućnosti pitanja i određenja. Svako naknadno određenje čoveka i ljudske prirode bilo bi sintetičko i *a posteriori*. Čovek se ne treba određivati indukcijom naučnih rezultata ili jednostranim idejama filozofije, teologije ili prirodnih nauka, već jedinstvenom i kvalitativnom razlikom od ostatka prirode. Dakle, suština Šelerove ideje je da nauke vide samo gradaciju diferencijacija, dok filozofska antropologija vidi kvalitativnu razliku. Koja je to razlika?

Opredmećivanje i ideiranje

Inteligencija je nešto što pripada ljudima, kao i životinjama. Razlika u inteligenciji između životinja i čoveka *graduelna* je – bitna je razlika sposobnost *opredmećivanja* i *ideiranja*.²⁰ Inteligencija životinja, koliko god kvantitativno rasla u svom razvoju, ne može predstavljati bivstvenu ili kvalitativnu razliku.

Primer zašto se inteligencijom ne može opredmećivati jeste oruđe.²¹ Životinja može koristiti predmet *kao* oruđe poradi cilja, npr. dohvatanja nečeg. No ona ne može opredmetiti tu stvar kao *sredstvo*, „nešto za nešto“, niti ono čemu teži kao *cilj*. Životinja je *urasla* u svoju okolinu, dok čovek ima predmete *naspram* sebe. Time što opredmećuje, postaje *otvoren* ka svetu i može se *distancirati* i *supstantivirati* u odnosu na okolinu. Opredmećivanje zapravo znači da čovek svešču može *artikulisati* vlastitu situaciju distancirajući se od nje.²²

Drugi bitni moment je ideiranje: sposobnost odvajanja *biti* od *postojanja*. To je sposobnost da se od mnoštva odvoji „broj“ i njime računa. Ideiranje nam omogućuje da primetimo *istost* u stvarima koje se menjaju u različitim slučajevima.

20 Up. Scheler, Max, *Položaj čovjeka u kozmosu*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987., str. 59, 105.

21 Up. isto, str. 40 i dalje.

22 Up. isto, str. 48.

vima.²³ Čovek tako može pojmiti prostor, apstrahovan od svih konkretnih sadržajnosti, kao i vreme. Prema Šeleru, produžetak je ovoga nauka kojem u osnovi leži sposobnost da se misle ideacije i *apstrakcije*: fizički zakoni, masa i brzina, pa i *ljudska priroda*. Dakle, istost u različitostima.

Svest je, kao što naslov implicira, uslov mogućnosti da nešto bude tim *nečim*, ne i da se to nešto na prvom mestu i ima. Drugim rečima, ne znači da životinja ne može osećati bol, već da taj bol ne može opredmetiti i potom njega imati *kao* osećaj; odnosno, čovek oseća bol, kao i životinja, no čovek istovremeno i „zna” da oseća bol, kao i da je bol jedan iz vrste osećaja (i da isto tako može osećati nešto drugo: sreću, ljubav), da će proći i da je bol simptom za neko drugo oboljenje. Čovek može da se distancira i ideira bivstvo bola, što mu onda omogućuje univerzalne i esencijalističke stavove poput: „Svet je protkan bolom”. Od psihofizičke *senzacije* uzdići se do *svetonazora*. Tada konkretne slučajeve možemo sagledavati kao primere esencijalnog svojstva sveta – kao i u slučaju ljudske prirode.

Samoopredmećivanje

Opredmećivanjem i ideiranjem uzdižemo se iznad stvari i postavljamo naspram njih. Ali isto tako možemo posmatrati i vlastite psihičke doživljaje i mentalna stanja i uzdignuti se čak i *nad samim sobom*. A to je suštinsko za određenje čoveka. On može učiniti sve, pa i samog sebe predmetom svoje spoznaje. Za Šelera, čovek se „nalazi”, „pojavljuje”, *emergira* iz prirode i nju čini vlastitim predmetom:

„Jedan je od najljepših plodova sukcesivne izgradnje ljudske prirode (...) da se može pokazati kojom unutrašnjom nužnošću čovjek – u *istom* času u kome je sviješću o svijetu i samosviješću, i opredmećivanjem i svoje vlastite psihofizičke naravi (...) postao čovjekom (...). Ako se čovjek (...), a to je akt samog postajanja čovjekom – jednom *pojavo* iz cjelokupne prirode i napravio nju svojim *predmetom*, onda se on okreće (...) i pita: *No, gdje stojim ja sam? U čemu je moja pozicija?* On ne može zapravo više kazati: *Ja sam dio svijeta, on me okružuje*, jer aktualni bitak njegova duha i njegove osobe *nadmašuje*, štoviše, *oblike* bitka ovoga *svijeta* u prostoru i vremenu.”²⁴

Dakle, čovek, odnosno bolje rečeno, ljudsko biće *postaje* čovekom svešću o svetu i samosvešću, kao i opredmećivanjem sebe i vlastite prirode. Time što sam ja svestan sebe, ja sebe *imam*. Time što su predmet, priroda, nagon, moje vlastito

23 Up. isto, str. 60.

24 Isto, str. 102.

telo i moj život postali predmet za mene, ja sam sebe udaljio od njih i izdigao u neku novu, metapoziciju. Čovek nije nešto što je *po-sebi*, čovek je „ono” što *sâmo* ima svoje vlastito biće – on nije „ono što ima”, već ono što se ima. Čovekovo biće nije *po-sebi*, već je uvek *za-sâmo-sebe*.²⁵

Duh, dakle, zato što se okreće i zauzima stav spram svega, nije samo nov stupanj života ili psihe, već princip *suprotan* prirodi, životu i psihi – zato je *kvalitativno drugačiji* od inteligencije. Kako kaže Kant:

„(...) isti taj subjekt, koji je (...) svestan sebe i kao stvari same po sebi, takode posmatra svoje postojanje *ukoliko ono ne stoji pod uslovima vremena*, a samog sebe kao odredljivog samo na osnovu zakona koje samom sebi daje pomoću uma. U tom njegovom postojanju njemu ništa ne prethodi pre određenja njegove volje, već svaka njegova radnja i uopšte svako određenje njegovog postojanja (...), čak celokupan sled njegove egzistencije kao čulnog bića nije u svesti o njegovoj egzistenciji ništa drugo do posledica, pa to nikada ne treba smatrati određujućim razlogom njegovog kauzaliteta kao *noumena*.”²⁶

Čitava prošlost moje egzistencije kao živog bića – sve što sam ikada bio i učinio – meni je sad posledica, predmet koji imam. Moja prošlost meni nije uzročno-posledični niz u prostoru i vremenu, već je opredmećujući obuhvatam i *imam*.

Svest tako opredmećuje i vlastito *telo*. Odnos svesti i tela prvobitno je takav da svest nema telo, već ona *egzistira svoje telo* – nije eksplicitna o telu, već je implicitna telu. Recimo, kad nas neki deo tela počne boleti, tek onda mislimo njega i telo eksplicitno jer ga postajemo svesni transcendirajući ga u objekt, nevolju. Tad naše telo „primećujemo” kao strani predmet.²⁷ Svest se u telu *zatiče* kao bačenost: o funkcionisanju i mehanizmima tela u početku ne znamo ništa. Tek prirodonoaučnim, *a posteriori* saznanjem dobijamo uvid u to *kako* jesmo. Sam svoj *substratum* ne znamo bolje od nekog stranog predmeta. Mi prvo *jesmo*, a zatim se tek *saznajemo*. Ipak, mi se možemo od svega toga distancirati, čime je i omo-

25 Up. Fihteovu ideju (bića) Ja koje je uvek za-Ja, čija je suština da: ili *jeste za-sebe* ili uopšte *nije*, u: Fihte, J. G., *Učenje o nauci*, BIGZ, Beograd, 1976., str. 137. Vidi i: Todorović, Miloš, „Fihteovo učenje o intelektualnom zoru”, u: Basta, Danilo N. (ur.), *Fihteov idealizam slobode: dva veka od smrti Johana Gotliba Fihtea (1814-2014)*, Dosije studio, Beograd, 2014., str. 187–238.

26 Kant, Imanuel, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1990., str. 117.

27 Naše ruke *koristimo* da dohvatimo nešto ili noge da hodamo, nesvesno – kao *produžetke* nas samih, ne reflektujući o njima (ideja koja se u savremenoj filozofiji duha definiše i kao *produženo sopstvo* [engl. *extended self*], što se može protezati i dalje, na imovinu, tehničke uređaje i dr.). No, bol nas čini da postanemo svesni tog dela tela ili tela samog, usmeravajući pažnju, poput zubobolje na koju ne možemo prestati da mislimo.

gućena spoznaja. Tad, kako izlaže Huserl, nikakvo biće ne smemo da prihvatimo kao unapred dato;²⁸ *pa ni svoje*. Naše telo je našoj spoznaji transcendentno, kao i ljudska priroda. Ono što ostaje nakon fenomenološke redukcije bilo bi upravo ono što se i pita o vlastitom određenju, vlastitoj prirodi – svest, koja sebe *pronalazi i zatiče* kao čoveka.

Raspolaganje

To opredmećivanje i imanje sebe za vlastiti objekt omogućuje i naredni korak: *raspolaganje* sobom. Za svest, čovek može postati stvar među drugim stvarima, objekt kojim ponovo ista ta svest može raspolagati kao oruđem ili sredstvom, ciljem i sl.

Sposobnost raspolaganja samim sobom bila bi uslov mogućnosti graničnih situacija kao što su, recimo: samoubistvo, mučeništvo ili žrtvovanje, ali ne u smislu afekta, već kao razborita odluka. Sokrat uzevši kukutu ili Seneka presekavši vene izvršili su samoubistvo u pravom smislu reči: reflektujući totalitet vlastite situacije, uzroke i implikacije – i doneli *odluku*. Slično važi i za hrišćanske mučenike koji su svesno odabirali nasilnu smrt *zbog* nečeg, kao što su vera ili ideja. Još jedan primer je da čovek može prema sopstvenom životu imati *asketsko* držanje, inhibirati, sublimirati, potiskivati sopstvenu prirodu i uskraćivati zadovoljstvo. Te ideje implicirane su i stoicizmom koji govori o opredmećivanju unutrašnjih duševnih stanja i života, *kontrolom* nad afektima. To je i osnov etičkog delanja jer vlastite postupke i odluke možemo moralno evaluirati, što je omogućeno zauzimanjem stava spram njih.

Svi ti momenti imaju zajedničko to da možemo raspolagati vlastitim životom i telom kao vlastitim *sredstvom za ciljeve*. Životinja ne može nagone promeniti u predmete. Čovek može i to mu omogućuje da kaže: „Ne”, stavljati životne porive izvan snage.²⁹ Time što svest može da se uzdigne iznad vlastitog života, egzistencije i prirode i učini ih sopstvenim predmetom, ona može njima i raspolagati.

Opredmećivanje okoline i prirode omogućuje da njima možemo tehnološki ovladati. To predstavlja kvalitativnu razliku čovekovog duha ili svest koja se ne može dostići kvantifikovanjem praktičke inteligencije.

28 Up. Huserl, Edmund, *Ideja fenomenologije*, BIGZ, Beograd, 1975., str. 42. Tako je sposobnost distanciranja od samog sebe uopšte uslov mogućnosti fenomenološke *epoché*, ne obrnuto – da stičemo sposobnost (našeg duha) da se samoopredmetimo, refleksijom. Refleksija ne može proizvesti nikakvu sposobnost, samo je realizovati, eksplicirati; no, da bi se refleksija mogla uopšte sprovesti, mi unapred *moramo moći* da se distanciramo od sebe. Fihte koristi isti metod apstrakcije od svakog bića, pa i vlastitog. Up. Fihte, *Učenje o nauci*, str. 135 i dalje; Todorović, „Fihteovo učenje o intelektualnom zoru”, str. 200, 226.

29 Up. Scheler, *Položaj čovjeka u kozmosu*, str. 64–65.

Projekt

Upravo u tom opredmećivanju sebe od strane sebe sâmog, ljudsko biće postaje *osoba*, čovek. Ja postajem svoj predmet, raspoložem samim sobom, postajem objekt svog delanja, vlastiti *projekt*. Čovekov zadatak je da ne *ostane* ono što jeste, već da *postane* ono što treba (može) da bude – *ličnost*.

„Samo čovjek – ukoliko je osoba – može da se *izvije* nad sebe – kao živo biće – i da iz jednog središta, tako reći, *s onu stranu* prostorno-vremenskog svijeta učini *sve*, pa (...) i sebe sama, predmetom (...). Tako je čovjek biće koje nadmašuje samo sebe i svijet. Kao takvo biće on je također sposoban za ironiju i humor, koji uvijek uključuju uzdizanje nad vlastiti opstanak.”³⁰

To središte, duh ili svest, na osnovu kojih čovek opredmećuje – ne može biti *deo* tog sveta. U svesti i samosvesti, nakon što smo opredmetili samog sebe kao objekt – čovek se pita za svoje određenje, ljudsku prirodu.

Sartr proklamuje da:

„(...) nema ljudske prirode (...) Čovjek je ne samo takav kakvim sebe pojmi nego i takav kakva sebe hoće (...) čovjek nije ništa drugo nego ono što od sebe čini.”³¹

Čovek sebe susreće, iskrsava u svetu i zatim sam sebe definiše, pre toga on nije ništa:

„On će tek poslije biti, i bit će takav kakvim će sebe učiniti.”³²

Čovek će biti ono što on sam od sebe učini. A „to” on može unapred osmisliti, hteti i imati – „projektovati” da bude. Egzistencijalizam svakog čoveka stavlja u *posed* onoga što jeste i na njega polaže *odgovornost* za sopstvenu egzistenciju.

„Čovjek je ponajprije projekt koji sebe subjektivno živi umjesto da bude mahovina (...) ništa ne egzistira prije tog projekta; (...) i čovjek će ponajprije biti ono što je projektirao da bude.”³³

30 Isto, str. 56.

31 Sartre, Jean-Paul, *Egzistencijalizam je humanizam*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1964., str. 10.

32 Isto.

33 Isto, str. 11.

Dakle, ono što po određenju diferencira čoveka od životinje mogućnost je samoodređenja. Prema Sartru, pojam čoveka nije u neposrednosti egzistencije (biološke datosti), već u *posređovanosti* života (u svom imanju, onom što može biti). Svest je *zatvorena* u sebi, ali upravo joj ta zatvorenost omogućuje *otvorenost* svetlu, da slobodno sebe samoodredi kao vlastiti proizvod i cilj.

Životinja egzistira kao i čovek, no ne može posedovati svoju egzistenciju kao vlastiti predmet, njome raspolagati i nju *modifikovati*. U tom smislu, čovek i ne *egzistira*, već živi – jer može živeti vlastiti projekt koji oblikuje, izgrađuje. Zapravo, tek tim opredmećivanjem čovek za sebe postaje *subjekt* – projekt koji sam sebe živi i stvara. Životinja je proizvod delovanja prirode, ali čovek je vlastiti proizvod.

Gde sad stoji čovek, nakon što je opredmetio čitavu prirodu? – Sartre odgovara: u *ništa*. Njegova se egzistencija suprotstavlja bitku, spram njega se odnosi i situira se u bitku, ali mu ne pripada do kraja. Ona je *pukotina* i odnos spram bitka odnos je *svesti*.³⁴ To nije dualizam: svest ništa ne dodaje bitku, već je moment *za nas* – imanje nečega kao predmeta:

„Ništavilo je stavljanje u pitanje bića od strane bića, to jest, upravo svijest ili biće-za-sebe. (...) [O]vo biće konstituiše se kao ljudska stvarnost samo ukoliko nije ništa drugo do originalan projekat svog vlastitog ništavila. Ljudska stvarnost je biće koje je u svom biću i za svoje biće jedinstven temelj ništavila u krilu bića.”³⁵

Usled intencionalnosti i refleksivnosti prekida se odnos sa onim što je čovek bio i predstavlja jedno *stajanje nasuprot*, negiranje, stavljanje starog u neutralno stanje, što smo istakli kod Kanta: celokupne prethodne egzistencije – svojevrsnim huserlovskim *epoché*.

Sartre čoveka vidi napuštenog, bez oslonca i izgovora za vlastito činjenje. On nema razloga za delanje izvan sebe – bili to bog, moral ili priroda. Odvojenost od prirode daje mu *autonomiju* ciljeva i svrha i nema više ljudske prirode kojom bi se čovek mogao *opravdati*. Bez izgovora i bez opravdanja za svoje postupke, čovek je

„(...) osuđen da bude slobodan (...) jer je, jednom bačen u svijet, odgovoran za sve što čini. (...) [O]suđen u svakom trenutku da iznalazi čovjeka.”³⁶

34 Up. Sartre, Žan-Pol, *Biće i ništavilo I*, Nolit, Beograd, 1984., str. 96–100 i dalje, 163.

35 Isto, str. 100.

36 Sartre, *Egzistencijalizam je humanizam*, str. 17.

Čovek, dakle, u svakom trenutku određuje ono šta je čovek i *vlastitu prirodu*. Osuđen da večito bude vlastiti projekt, vlastita kreacija, bez izgovora i opravdanja. Slobodan da se *samooblikuje*, ali i odgovoran za ono što oblikuje.

ZAKLJUČAK

Svest je, dakle, kvalitativna razlika u odnosu na gradaciju životnih formi životinja. Potpada li sad svest pod gore pomenutu kritiku esencijalizma? Ili je deo svojstava koja odlikuju čoveka, poput uspravnog hoda? – Odgovor je negativan jer svešću čovek tek počinje postojati *za-sebe*. U osnovi toga Fihteov je uvid da je biće *Ja biće za-Ja*; biće svesti je *biće za-svest* ili *svesno biće*. Bez svesti čovek ne samo da nije na *isti način* (kao kad bi izgubio deo tela), već *uopšte nije*.

Samosvest, omogućujući samoimanje, omogućuje čoveku da se ne mora određivati deskriptivno-morfološki, tj. *spolja*, već saobrazno vlastitom uslovu mogućnosti, *iznutra* – čovek se tako ne određuje, već se samoodređuje. Suština čoveka tako nije nešto „na kraju puta”, što se tek treba sintetički, prirodonoaučno spoznati, već se nalazi na samom početku – kao ono što uopšte omogućava upitanost (i spoznaju) u vlastito određenje i prirodu.

Inteligencija se ne može opredmetiti. Svešću čovek *opredmećuje* i *ideira* sebe sâmog, što mu omogućuje i *raspolaganje* samim sobom. Zauzimanje stava dalje mu omogućuje i *upitanost* za vlastitu prirodu koje je postao svestan ideiranjem, za vlastito bivstvovanje kao projekt, kao i samoodređenje. Čovek kao vlastiti *ob-jekt* postaje *pro-jekt*. Odstupanje od bitka omogućuje odnošenja spram njega, kao što su: distanca, očekivanje, planiranje i *pitanje*. Time što mogu imati vlastitu egzistenciju, mogu se pitati o njenoj prirodi.

Tu nalazimo suštinu mogućnosti upitanosti u prirodu vlastite egzistencije i vlastitu prirodu koja odlikuje čoveka. Negacija bitka čoveku daje slobodu, a time i mogućnost da postavlja samog sebe; *samopostavljanje*. Stoga svako određenje čoveka kao stvari baca ga nazad u stvari po sebi – definisanje ljudske pozicije njena je negacija i vraćanje u bitak. Jednom postavljen i definisan, čoveku bi se zatvorili *mogućnost* i *budućnost* – time, bivajući konačno „nešto”, on bi postao ograničen za sve ostalo, stvar *po-sebi*.

To je specifično mesto u odnosu na bitak, povest i prirodu. Prema Mirandoli, čovek nema unapred određeno ili determinisano mesto među bićima, već se može nalaziti na bilo kojem. Bog se obraća Adamu rečima:

„Ne podarih ti ni stalno boravište, ni kakav poseban izgled, niti ikakav dar da te obogatim (...) sve zato da bi [ono što] za sebe želiš, mogao da po nahodanju svome i po volji svojoj biraš i određuješ. Priroda ostalih bića određena je i ograničava se na prostor zakona, mnome donesenih. Ti ćeš, po svojoj volji, jer te ruci njezinoj poveravam, prirodu svoju odre-

divati, ne bivajući ograničavan nikakvim stešnjenjima. (...) Ne učinih te ni nebeskim, ni zemaljskim, ni smrtnim, ni besmrtnim, kako bi ono obličje samoga sebe stvorio, koje sam za sebe poželiš, sebi na volju i sebi na čast, bivajući svoj slikar i vajar. Dato ti je da se možeš odroditi u niži, a on je životinjski, svet. Dato ti je da se možeš, sa odluke duha svojega, ponovno rođen, vratiti u viši, a on je božanski svet.³⁷

Svako postignuće, ali i svaki pad su onda zasluga čovekova duha. On je svoj vlastiti vajar, a time i projekat; on je *poveren* svojoj volji na upravljanje. Konačna priroda drugih bića njih zatvara i ograničava na zakone prirode – dok čovek može duhom *postavljati vlastitu prirodu za sebe*.³⁸ Životinja uvek nalazi svoje *mesto* u prirodi jer ga niti ne traži; dok svest uvek sebe iznova „zatiče” u svojoj „bačenosti” i odlikuje se traženjem.

Zato što se radi o samoupitanosti, odnosno samosvesti, jedini je odgovor samoodređenje. Prema Sartru, to čoveku daje *dostojanstvo* jer od njega ne pravi predmet – određenje prestaje biti *statično* sa konačnom definicijom i ograničeno njome, već je *dinamično* – pojam čoveka uvek se iznova gradi i određuje iz same svesti, u svakom novom individuumu i novom vremenu. On nije nešto unapred određeno što valja svako ljudsko biće da ispuni kao svoju unutrašnju prirodu; on nije da *jeste* nešto, već jeste da uvek iznova *postaje*. Stoga čovek ne saznaje šta je čovek niti otkriva to naukom jer nije predmet – čovek stvara čoveka.

37 Mirandola, Piko dela, *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Filip Višnjčić, Beograd, 1994., str. 31–33.

38 Ideje na ovom mestu mogle bi se interpretirati u kontekstu sadašnjice: veoma grubo rečeno, prirodni proces evolucije odvija se metodom „pokušaja i pogreške”: one genetske varijacije koje pogoduju preživljavanju i adaptibilnost organizma, zadržavaju se, dok druge smrću nestaju. U tom smislu, proces se odvija „slepo”, jer se ne znaju unapred uslovi staništa, prirodne okolnosti i dr. No čovek danas razvojem nauke i tehnologije, može u sve većoj meri da raspoláže vlastitim genomom, modifikujući ga tehnikama poput genetske terapije, CRISPR i sl. Ukoliko se svest interpretira kao proizvod organske evolucije u biološkom organizmu, sledi da je „slepi” prirodni proces rezultirao svešću koja povratno može menjati samu genetsku strukturu, time efektivno usmeravati evoluciju u skladu sa svojom voljom, afinitetima i idejama, što može voditi u eugeniku. Evolucija više nije „slepa”, ni spontana, već planska. Analogno tome u računarstvu je računarski program koji sam sebe može kodirati, samomodifikovati, ali ne spontano već svesno, namerno i planirano. Čovek je tako jedini organizam koji može raspolagati vlastitim genetskim kodom „imajući ga u rukama” te ga unapred modifikovati u zavisnosti od planiranog habitata, potreba, koristi, afiniteta i dr.

LITERATURA

- Aristotel (1992): *Nikomahova etika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Aristotel (1988): *Politika*, Zagreb: Globus.
- Dawkins, R. (2006): *The Selfish Gene*, New York: Oxford University Press.
- Fihte, J. G. (1976): *Učenje o nauci*, Beograd: BIGZ.
- Hobz, T. (1961): *Levijatan*, Beograd: Kultura.
- Hull, D. L. (1986): „On Human Nature”, u: *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association* (2), str. 3–13.
- „Human nature”, *Merriam-Webster Dictionary*, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/human%20nature> (pristup 28. 8. 2020.).
- Hume, D. (2017): *An Enquiry into the Sources of Morals*, Jonathan Bennett.
- Huserl, E. (1975): *Ideja fenomenologije*, Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (1990): *Kritika praktičkog uma*, Beograd: BIGZ.
- Kirhner, F.; Mihaelis, K. (ur.) (2004): *Rečnik filozofskih pojmova*, Beograd: BIGZ Publishing.
- Laertije, D. (1985): *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, Beograd: BIGZ.
- Machery, E. (2008): „A Plea for Human Nature”, *Philosophical Psychology* 21(3), str. 321–329.
- Mirandola, P. d. (1994): *Govor o dostojanstvu čovekovu*, Beograd: Filip Višnjić.
- Ruso, Ž.-Ž. (1993): *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić.
- Samuels, R. (2012): „Science and Human Nature”, u: *Royal Institute of Philosophy Supplement* 70, str. 1–28.
- Sartre, J.-P. (1964): *Egzistencijalizam je humanizam*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Sartr, Ž.-P. (1984): *Biće i ništavilo I*, Beograd: Nolit.

Scheler, M. (1987): *Položaj čovjeka u kozmosu*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Todorović, M. (2014): „Fihteovo učenje o intelektualnom zoru”, u: Basta, Danilo N. (ur.), *Fihteov idealizam slobode: dva veka od smrti Johana Gotliba Fihtea (1814-2014)*, Beograd: Dosije studio, str. 187–238.